

Tomasz FIGLUS
Uniwersytet Łódzki

ZARYS GEOGRAFICZNO-HISTORYCZNEJ KONCEPCJI ROZWOJU ORGANIZACJI PRZESTRZENNEJ KOŚCIOŁA RZYMSKOKATOLICKIEGO NA ZIEMIACH POLSKICH

1. Struktury diecezjalne jako przedmiot badań geograficzno-historycznych

Jednym z najistotniejszych problemów badawczych współczesnej geografii historycznej jest rekonstrukcja krajobrazu historyczno-politycznego. Obejmuje ona kompleksową analizę podziałów politycznych, administracyjnych, sądowniczych, jak również struktur terytorialno-organizacyjnych Kościoła w ich wymiarze instytucjonalnym, z uwzględnieniem społeczno-kulturowych uwarunkowań (Arnold 1951). W opracowaniu podjęto próbę zaprezentowania głównych założeń sformułowanej przez autora koncepcji odnoszącej się do zagadnienia przemian struktur diecezjalnych¹ na ziemiach polskich od okresu chrystianizacji po czasy współczesne. W tym kontekście rozważaniom poddane zostały wybrane kwestie odnoszące się do problematyki kształtowania systemu administracji kościelnej na ziemiach polskich, przebiegu erygowania, genezy zaniku funkcjonowania i rozwoju terytorialnego diecezji w wymiarze formalnoprawnym i chorologicznym.

---

¹ W dokumentach papieskich reorganizujących struktury diecezjalne na danym obszarze zwyczajowo stosowane jest pojęcie cyrkumskrypcji. Zgodnie z etymologią (Kopaliński 2002) termin ten należy rozumieć jako wyznaczenie w przestrzeni, określenie zasięgu oddziaływania, delimitację.

Rozwój struktur terytorialno-organizacyjnych Kościoła na ziemiach polskich w toku dziejów ma niewątpliwie charakter poligenetyczny. Rozwój struktur diecezjalnych w Polsce zachodził sukcesywnie, z różną intensywnością, wykazując przy tym rytmiczność zmian zależnie od panującej sytuacji politycznej w kraju, rozwoju terytorialnego państwa polskiego i jego relacji międzynarodowych, tendencji eklezjologicznych Kościoła powszechnego, potrzeb duszpasterskich i organizacyjnych Kościoła partykularnego oraz złożonych determinant społecznych, kulturowych i ekonomicznych. Na tym gruncie można zatem sformułować szereg tez o prawidłowościach ewolucji ustroju kościelnego w Polsce, stanowiących jednocześnie główne założenia geograficzno-historycznej koncepcji przemian struktur eklezjalnych.

Podjętą się realizacji tematu, autor miał na uwadze niemal zupełny brak literatury odnoszącej się do omawianego zagadnienia. Poza nielicznymi pracami analitycznymi o ograniczonym zakresie czasowym bądź przestrzennym nie ma de facto żadnego ujęcia o charakterze syntetycznym. Opracowanie to, uzupełniając lukę poznawczą w zakresie rekonstrukcji procesu przemian sieci diecezjalnej na ziemiach polskich, wpisuje się zarówno w nurt badawczy geografii historycznej oraz geografii religii, czerpiąc jednocześnie wiele treści z zakresu historii i religioznawstwa (Bronk 1996). Wymaga jednak uwzględnienia kontekstu historycznego, którego brak uniemożliwia interpretację zachodzących w przestrzeni zjawisk (Jackowski 2003).

Diecezja jako jednostka podziału terytorialno-organizacyjnego funkcjonuje w religii chrześcijańskiej równolegle w wielu jej odłamach, w tym tekście odnosi się wyłącznie do sfery Kościoła rzymskokatolickiego (obrzędek łaciński, opierający liturgię na Mszałem Rzymskim i uznający biskupa Rzymu jako zwierzchnika Kościoła na świecie). Zakres przestrzenny badań obejmuje wszystkie obszary, które od X do XX w. w sposób zmienny wchodziły w skład państwa polskiego lub stanowiły jego lenno oraz terytoria związane bezpośrednio z polskimi prowincjami kościelnymi.

Opracowanie powstało w głównej mierze dzięki kompleksowej ekscepcji źródeł historycznych, wśród których wyraźnie zarysowują się trzy podstawowe kategorie. Zgodnie z obowiązującą klasyfikacją (Świeżawski 1978, Miśkiewicz 1985) obejmują one źródła o charakterze dokumentowym, źródła opisowe (czyli narracyjne) oraz ikonografię, do której zaliczają się także źródła kartograficzne. Ze wzglę-

du na specyfikę poruszanej problematyki, podstawową rolę odgrywają dokumenty, a więc źródła o charakterze prawnym, stanowiące bezpośrednią relację czynności urzędowych. Rekonstrukcja procesu erygowania diecezji, ich delimitacji lub późniejszych zmian terytorialnych, ewentualnie okresowego bądź trwałego zaniku, nie byłaby możliwa bez ekscerpcji bulli i breve, tworzonych przez kancelarię papieską na przestrzeni dziejów. Niestety, tylko część spośród tych dokumentów zachowała się do współczesności. O wielu zdarzeniach wnioskujemy jedynie opierając się na źródłach opisowych, powstałych w późniejszym okresie, np. *Kronika Wielkopolska* (1965) czy komplementarne względem siebie dzieła: *Chronica Polonorum Galla Anonima* (1989) oraz *Kronika Thietmara* (2005). Liczne nieścisłości w nich zawarte uniemożliwiają niekiedy nawet datację poszczególnych erekcji, natomiast zasięg przestrzenny biskupstw odtwarzany jest najczęściej metodami retrogresywnymi.

O wiele lepiej prezentuje się stan zachowania omawianych dokumentów papieskich dla okresu nowożytnego. Znaczna ich część, stanowiąca szczególnie wartościowy materiał rękopiśmienny, przetrwała do naszych czasów i znajduje się dziś w Archiwum Watykańskim, a oryginały niektórych bulli stanowią zasoby polskich archiwów diecezjalnych. Istotną rolę odgrywają także łatwo dostępne teksty konkordatów (w tym z roku 1925 i 1993), które regulowały stosunki międzynarodowe, ale także wyznaczały możliwości rozwoju sieci eklezjalnej na ziemiach polskich.

Większość z branych pod uwagę materiałów kancelarii papieskiej, ale również wybrane dokumenty rodzime dostępne były dla autora dzięki wykorzystaniu zbiorczych wydawnictw źródłowych, w tym: *Monumenta Poloniae Vaticana* (1913–1946), *Bullarium Poloniae litteras apostolicas aliq̄ue monumenta Poloniae Vaticana continens* (1982–1998), *Monumenta Poloniae Historica* (1864–1893), *Kodeks dyplomatyczny Polski* (1847–1867), *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski* (1877–1908).

Odrębną grupę źródeł stanowią materiały kartograficzne. Szczególnie istotna okazała się analiza nielicznych map archiwalnych, głównie XVIII-wiecznych, w tym mapy diecezji wrocławskiej Ignaza Felbigera (Wytyczak 1998) oraz tzw. Mapy Świętej Warmii, czyli biskupstwa warmińskiego autorstwa Jana F. Enderscha (Szeliga 1972). Dużą rangę poznawczą miały ponadto opracowania kartograficzne autorstwa pracowników Instytutu Geografii Historycznej Koś-

ciola KUL, które posłużyły do przestrzennych rekonstrukcji zasięgu terytorialnego poszczególnych biskupstw.

Zamiarem autora stało się dokonanie próby rekonstrukcji rozwoju struktur diecezjalnych na ziemiach polskich w ujęciu formalnoprawnym i chorologicznym. Innymi słowy ta część rozdziału traktować będzie o genezie biskupstw, procesie erygowania bądź zaniku oraz zmianach terytorialnych poszczególnych diecezji i prowincji kościelnych. Pojęciem nadrzędnym stanowiącym swoistą oś rozważań na temat przemian struktury terytorialnej Kościoła jest diecezja. Według *Słownika współczesnego języka polskiego* (Dunaj 1996) diecezja to „największa jednostka administracyjna w imperium rzymskim”, współcześnie zaś „kościelna jednostka administracyjna zarządzana przez biskupa”. W *Słowniku wyrazów obcych* (Kopaliński 2002) odnajdujemy wyjaśnienie etymologiczne, zgodnie z którym analizowany termin wywodzi się z greckiego słowa *dióikēsis*, co w dosłownym tłumaczeniu oznacza gospodarkę domową, administrację bądź prowincję. W Kościele rzymskokatolickim jest to zaś „terytorium dzielące się na dekanaty i parafie, którym zarządza biskup przy pomocy kurii diecezjalnej”.

Dokonując analizy semantycznej terminu „diecezja”, nie sposób pominąć również jej interpretacji wyznaczonej przez naukę Kościoła. Kwestię tę precyzuje *Kodeks prawa kanonicznego*², uwzględniając pierwiastek ściśle eklezjologiczny. Abstrahując od wymiaru metafizycznego sformułowanej tam definicji, należy podkreślić, iż diecezją jest Kościół partykularny, tj. Kościół miejscowy, zgromadzony wokół biskupa i jego prezbiterów. Jest on jednocześnie ukonkretnieniem Kościoła powszechnego w określonym miejscu oraz czasie i w stosunku do danej społeczności lokalnej.

Diecezja w hierarchicznym systemie zarządzania Kościołem jest pojęciem wieloznacznym. Wyróżnia się wiele typów diecezji, z których znaczna część odnajduje swe egemplifikacje na obszarze Polski

---

² Zgodnie z Kan. 369 (*Codex Iuri Canonici* 1984) „diecezję stanowi część Ludu Bożego, powierzona pasterskiej pieczy biskupa z współpracującym z nim prezbiterium, tak by trwając przy swym pasterzu i zgromadzona przez niego w Duchu Świętym przez Ewangelię i Eucharystię, tworzyła Kościół partykularny, w którym prawdziwie obecny jest i działa jeden, święty, katolicki i apostołski Kościół Chrystusa”.

w różnych okresach historycznych³. Diecezja w powyższych rozważaniach jawi się jako jednostka podstawowa podziału terytorialno-organizacyjnego Kościoła. Jest ona przy tym strukturą podrzędną (tj. wchodzącą w skład metropolii) i jednocześnie nadrzędną w stosunku do innych jednostek eklezjalnych (tj. obejmującą dekanaty i parafie).

Przedmiotem rozważań nie jest jednak analiza rozwoju diecezji jako tworów niezależnych, ale zbadanie przemian *sui generis* struktury diecezjalnej w odniesieniu do ziem polskich. Pojęcie to relatywnie często pojawia się w literaturze przedmiotu w różnych kontekstach znaczeniowych. Niespójność terminologiczna nakłada zatem obowiązek uściślenia pojęć. Autor pragnie zaproponować dwie niezależne definicje struktury diecezjalnej uwzględniające dualizm semantyczny tego pojęcia. W ujęciu chorologiczno-interakcyjnym struktura diecezjalna *implicite* odnosi się do układu wzajemnie powiązanych przestrzennie diecezji bądź tworzonych przez nie jednostek nadrzędnych organizacji terytorialnej Kościoła wraz z zespołem relacji konstytuujących ten hierarchiczny system przestrzenny. W podejściu funkcjonalno-instytucjonalnym struktura diecezjalna jawi się natomiast jako forma organizacji terytorialnej Kościoła partykularnego na danym obszarze w postaci diecezji lub jej struktur pochodnych, stanowiąca domkniętą całość, zróżnicowaną wewnątrznie pod względem jednostek przestrzennych tworzących tę strukturę oraz instytucji odpowiedzialnych za jej zarządzanie.

2. Poligeniza polskiej przestrzeni eklezjalnej

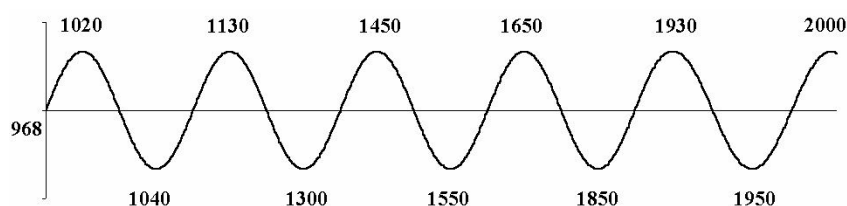
Dotychczasowe rozważania na temat rozwoju struktur terytorialno-organizacyjnych Kościoła na ziemiach polskich jednoznacznie wska-

---

³ Wyróżnić w ten sposób możemy: 1) diecezję sufragalną, która nie jest archidiecezją i przynależy do określonej metropolii; 2) diecezję egzempcyjną (wyjętą), która nie stanowi części żadnej metropolii kościelnej; 3) diecezję tytularną (dawniej *in partibus infidelium*), którą może być diecezja zlikwidowana w toku dziejów bądź diecezja położona na obszarach zajętych przez „niewiernych”; 4) diecezję suburbialną, która obejmuje siedem diecezji podrzymskich; 5) diecezję misyjną, która tworzona jest na terenach o słabo zorganizowanym życiu kościelnym bądź obszarach, gdzie funkcjonowanie złożonej struktury kościelnej jest niemożliwe (administratura apostołska); 6) archidiecezję, która stanowi jednostkę terytorialną wyższej rangi i podlega władzy arcybiskupa. Archidiecezja może mieć natomiast charakter metropolitarny, rezydencjonalny (pod bezpośrednim zwierzchnictwem Stolicy Apostolskiej) lub tytularny (tytuł przyznawany *ad personam* w dowód zasług dla Kościoła powszechnego).

zują na złożoność omawianego procesu, jego wieloaspektowość i poligeniczność. Proces kształtowania struktur diecezjalnych odbywał się wieloetapowo, jego przebieg zaś był wypadkową oddziaływania na przestrzeni dziejów zróżnicowanych czynników politycznych oraz społeczno-kulturowych. W zaproponowanym ujęciu, ewolucja organizacji wewnętrznej Kościoła potraktowana została jako swoisty proces kierunkowy o charakterze diachronicznym, zakładający występowanie dynamizmu rozwojowego, relacji kauzalnych opartych na relacjach bodziec-reakcja, transformacji jednych układów w inne, zupełnie odmienne systemy przestrzenne. Różne determinanty tworzące sprzężenia zwrotne są natomiast odpowiedzialne za swoisty stan samoindukcji układu, który wykazuje w swej istocie charakter synchroniczny.

Analiza przemian organizacji przestrzennej Kościoła stanowi asumpt do zastosowania procedury periodyzacyjnej. Rozwój struktur diecezjalnych na ziemiach polskich podzielono na siedem podstawowych etapów, cechujących się homogenicznością rozwoju i jakościowo różniących się od okresów chronologicznie najbliższych. W ich wydzieleniu starano się uwzględnić ogół uwarunkowań egzo- i endogenicznych natury politycznej i społeczno-kulturowej, jakie miały wpływ na proces rozwoju organizacji przestrzennej Kościoła w Polsce. Zaproponowana przez autora periodyzacja ma zatem charakter mieszany: cykliczno-kierunkowy, dając tym samym spiralne widzenie rzeczywistości historycznej w jej wymiarze przestrzennym (Topolski 1984).

Rys. 1. Rytmiczność rozwoju struktur diecezjalnych na ziemiach polskich w ujęciu modelowym (ekstrema sinusoidy odpowiadają kolejno okresom regresywnym oraz optymalnego funkcjonowania; datacja ma charakter orientacyjny)
Źródło: opracowanie własne

Pierwszy z etapów obejmuje okres do połowy XII w. i chronologicznie odpowiada fazie kształtowania się struktur państwowych monarchii wczesnopiastowskiej. Można go określić mianem pierwo-

tnej strukturyzacji eklezjalnej, wykazującej pod względem rozwoju jednostek kościelnych wyraźną dualność. Pierwszy z subetapów odnosi się do okresu zakończonego kryzysem struktur państwowych i kościelnych w latach 30. XI w. (czyli tzw. reakcją pogańską). Jest to etap inicjowania i rozprzestrzeniania procesów chrystianizacyjnych na ziemiach polskich oraz erekcji i rozwoju pierwszych struktur diecezjalnych i metropolitalnych w ich początkowej, pozbawionej trwałości fazie funkcjonowania. Okres ten stanowi czas recepcji misji chrześcijańskiej i jej walki o zachowanie jedności jako niezależnego Kościoła partykularnego w ówczesnej Polsce (Dowiat 1996).

Proces formowania się struktur diecezjalnych rozpoczął się w roku 968 utworzeniem pierwszego biskupstwa na ziemiach polskich z siedzibą w Poznaniu, podlegającego bezpośrednio Stolicy Apostolskiej i obejmującego swym zasięgiem całą monarchię (Kumor 1969–1972, Nowacki 2000). Pod koniec X w. staraniami Bolesława Chrobrego, dążącego do zachowania pełnej suwerenności państwa w sensie politycznym i eklezjalnym, doszło do powstania pierwszej prowincji kościelnej i jej sufraganii. W znacznym stopniu do zaistnienia takiej sytuacji w stosunkowo krótkim czasie przyczyniła się męczeńska śmierć św. Wojciecha podczas pełnienia misji w Prusach i jej odpowiednie wykorzystanie przez dwór książęcy jako argument polityczny (Buczeczek 1995). W 1000 r., podczas zjazdu gnieźnieńskiego z udziałem cesarza Ottona III doszło do ogłoszenia bulli papieskich tworzących metropolię gnieźnieńską i jej sufraganie (Tyszkiewicz 2000): w Krakowie (dla Małopolski), Wrocławiu (dla Śląska) i Kołobrzegu (dla Pomorza). Prawdopodobnie biskupstwo poznańskie zachowało jeszcze przez jakiś czas formalną niezależność od metropolity, choć teza ta niekiedy bywa kwestionowana (Kłoczowski 1966).

Pierwsze dziesięciolecie XI w. to okres stabilizacji funkcjonowania powyższych jednostek. Niestety, w wyniku rebelii antychrześcijańskiej, diecezja pomorska uległa zanikowi. Prawdopodobnie rekompensatą wynikającą z jej utraty było powstanie oddzielnej diecezji kujawskiej z siedzibą w Kruszwicy (ok. 1018 r.), choć jej istnienie w omawianym okresie nie jest w pełni uzasadnione treścią źródeł i uznawane wciąż za problematyczne (Górski 1966). W latach 30. XI w. doszło do faktycznego zaniku wszystkich struktur eklezjalnych w wyniku tzw. reakcji pogańskiej.

Restytucja istniejących uprzednio jednostek i powstanie nowych otwiera kolejny z wydzielonych subetapów, trwający do połowy XII w.,

a zatem do początków rozbicia dzielnicowego kraju. Był to okres stopniowej stabilizacji struktur terytorialno-organizacyjnych Kościoła i rozwoju *ad intra* stymulowanego czynnikami endogenicznymi. Doszło wówczas do sukcesywnego wypełniania przestrzeni nowymi jednostkami eklezjalnymi i osiągnięcia fazy instytucjonalizacji ustroju terytorialnego Kościoła w Polsce. Za sprawą działalności Kazimierza Odnowiciela nastąpiła restytucja zlikwidowanych wcześniej jednostek diecezjalnych, a za czasów jego następcy Bolesława Śmiałego odnowiono metropolię w Gnieźnie. Jednocześnie utworzone zostało w 1075 r. nowe biskupstwo z siedzibą w Płocku, a na początku XII w. prawdopodobnie nastąpiła translokacja stolicy biskupiej z Kruszwicy do Włocławka (Labuda 2004).

Rys. 2. Struktury diecezjalne na ziemiach polskich w połowie XII w.
Źródło: opracowanie własne

Stabilizacja polityczna i podboje na zachodzie dokonane przez Bolesława Krzywoustego umożliwiły erekcję kolejnych diecezji w 1124 r. w Lubuszu oraz w Wolinie dla Pomorza, przeniesionej później do Kamienia Pomorskiego w 1188 r. (Heyden 1957). W okresie tym doszło do ostatecznego ukształtowania się organizacji przestrzennej Kościoła na rdzennych ziemiach polskich. W związku z legacją kard. Idziego z Tusculum nastąpiła także ostateczna delimitacja granic poszczególnych jednostek eklezjalnych, które w niemal niezmiennym stanie obowiązywały do końca okresu przedrozbiorowego (rys. 2).

Relacje Kościoła i państwa w pierwszym etapie rozwoju były bardzo ściśle i z tego względu nie umożliwiały autonomii strukturom eklezjalnym. Były one w pełni podporządkowane partykularnym interesom politycznym ówczesnych władców piastowskich, którzy poprzez erekcję oraz rozwój nowych jednostek diecezjalnych utrwalali polską jurysdykcję terytorialną. Stąd też wynikała pełna zgodność granic politycznych i eklezjalnych w państwie polskim doby wczesnego średniowiecza (Dowiat 1968).

Drugi etap obejmuje okres późnego średniowiecza, do początków XV w. Jest to etap przemian struktur diecezjalnych *ad extra* stymulowanych rozwojem terytorialnym kraju. Początkowo polski Kościół musiał zmierzyć się z problemem rozbicia dzielnicowego, które doprowadziło z czasem do całkowitego rozczłonkowania politycznego państwa, prowadząc tym samym do dezintegracji przestrzennej jednostek diecezjalnych i utrudniając wydatnie organizację kościelną (Sułowski 1966, Maciejewski 2003). W tym samym czasie doszło do utworzenia kolejnej prowincji kościelnej, z siedzibą w Rydze, której podporządkowano kanonicznie erygowane w 1243 r. diecezje pruskie: warmińską, pomezańską, sambijską i chełmińską, obejmującą ziemię zaanektowaną kosztem Polski przez Zakon Krzyżacki (Wiśniewski 1993). Trwała reintegracja polityczna kraju, jaka nastąpiła na początku XIV w. za czasów Władysława Łokietka, sprawiła, że niektóre spośród obszarów piastowskich (np. Śląsk) pozostały poza granicami zjednoczonego królestwa, choć utrzymały związek jurysdykcyjny z polskimi jednostkami metropolitalnymi. Od tej pory aż do okresu zaborów występowała trwała niezgodność granic politycznych i eklezjalnych na ziemiach polskich (Dowiat 1968).

Przełom w dalszym rozwoju struktur diecezjalnych przyniosły zmiany granic państwowych kraju na wschodzie w drugiej połowie XIV w., kiedy za sprawą Kazimierza Wielkiego do Polski przyłączona

została Ruś Czerwona (rys. 3). W 1375 r. mocą bulli *Debitum pastoralis officii* erygowana została metropolia halicka, której podporządkowano diecezję w Przemyślu, Chełmie i Włodzimierzu (Abraham 1904). Wkrótce nowej prowincji podporządkowano również biskupstwo mołdawskie w Serecie, które jednak na początku XVI w. uległo zanikowi. Po aneksji Podola utworzona została diecezja w Kamieńcu (ok. 1380 r.), kolejno (ok. 1400 r.) w Kijowie oraz w Łucku, połączona w 1425 r. z biskupstwem włodzimierskim. Po translokacji stolicy prowincji kościelnej z Halicza do Lwowa w 1414 r. ustrój metropolitalny w Polsce przedrozbiorowej był już zakończony (Kumor 1969–1972). Sojusz Polski i Litwy zwieńczony unią w Krewie doprowadził do katolicyzacji rodzimego kraju dynastii jagiellońskiej (Kłoczowski 1987). Zaowocowało to erekcją dwóch nowych diecezji podporządkowanych następnie metropolii gnieźnieńskiej: wileńskiej – w 1387 r. i żmudzkiej – w 1421 r. (Błaszczyk 1993).

Rys. 3. Struktury diecezjalne na ziemiach polskich w 1375 r.
Źródło: opracowanie własne

Trzeci etap rozwoju struktur diecezjalnych na ziemiach polskich obejmuje okres od XV w. do 1772 r., tj. początku procesu upadku Rzeczypospolitej (rys. 4). Był to okres względnej stabilizacji polskiej organizacji eklezjalnej, charakteryzujący się sukcesywną rozbudową struktur wewnątrzdiecezjalnych oraz dość dużą autonomią, choć mniejszą aniżeli w wielu państwach zachodnioeuropejskich, co wynikało ze spóźnionej recepcji reform gregoriańskich oraz specyficznej sytuacji politycznej na ziemiach polskich (Tazbir 1966).

Rys. 4. Struktury diecezjalne na ziemiach polskich w 1772 r.
Źródło: opracowanie własne

Dążenia do zachowania *status quo* zostały jednakże zaburzone poprzez rozwój reformacji w XVI w., która spowodowała ogromne spustoszenia w regionalnej strukturze parafialnej, zwłaszcza w jednostkach diecezjalnych na zachodzie kraju. Całkowitej luteranizacji

uległy biskupstwa lubuskie i kamieńskie (Muller 1970). W związku z sekularyzacją metropolii ryskiej w 1564 r. całkowitemu upadkowi uległy diecezje sambijska i pomezkańska. Diecezja chełmińska została sufraganią metropolii w Gnieźnie, a diecezja warmińska przyjęła status biskupstwa egzempcyjnego (Kumor 1969–1972, Szorc 1991).

Swoistą rekompensatą tych strat była ekspansja terytorialna, a tym samym eklezjalna za czasów ostatnich Jagiellonów oraz pierwszych władców elekcyjnych. Zdobycie Inflant i Smoleńszczyzny w XVI i XVII w. stało się okazją do fundacji nowych diecezji w Wenden – w 1583 r. oraz w Smoleńsku – w 1636 r. (Długosz 1937). Odnowieniu uległa również diecezja mołdawska, tym razem z siedzibą w Bakowie z jurysdykcją metropolii lwowskiej (1590 r.). Późniejsze straty terytorialne na wschodzie ograniczyły znacznie zasięg przestrzenny biskupstw (diecezja smoleńska utraciła dotychczasową stolicę, podobnie diecezja kijowska, choć utrzymały one swe nazwy; diecezja inflancka uzyskała siedzibę w Dyneburgu i faktycznie ograniczała się do obszaru Kurlandii i ziemi piltyńskiej). W omawianym okresie nie doszło także do rozbudowy sieci diecezjalnej *ad intra*, mimo że istniały ku temu przesłanki eklezjologiczne. Nie utworzono planowanych metropolii w Krakowie i Wilnie (Kumor, Obertyński 1974). Nie zrealizowano również projektów erekcji nowych diecezji (np. w Warszawie, Gdańsku, Lublinie, Piotrkowie, Mińsku i Grodnie). Dokonano jedynie drobnych przesunięć granicznych, z których do najistotniejszych należała wymiana terytorialna pomiędzy archidiecezją gnieźnieńską a diecezją włocławską z 1764 r. (Litak 1996).

Upadek Rzeczypospolitej w latach 1772–1795, który rozpoczął trwający ponad 120 lat okres niewoli narodowej, stanowi istotną cezurę dla procesu przemian struktur diecezjalnych na ziemiach polskich. Jest to etap dezintegracji dotychczasowych podziałów eklezjalnych oraz rozwoju sterowanego przez zaborców, kierujących się własnym programem politycznym, dążącym do zniszczenia istniejącego porządku przestrzennego ustroju kościelnego (rys. 5).

Znoszono dawne diecezje, tworzone nowe pozbawione tradycji, przenoszono stolice starych biskupstw do innych miejscowości, zmieniając przy tym granice jednostek eklezjalnych (Kumor 1980). W zaborze rosyjskim zniesiono diecezje: inflancką, kijowską i smoleńską (1798 r.), a w zaborze austriackim chełmską (1805 r.) i przejściowo tarnowską (1805 r.). Nowe diecezje utworzono natomiast w Mohylewie (1783 r.), Tarnowie (1786 r.), Warszawie (1798 r.),

Wigrach (1798 r.), Mińsku (1798 r.), Żytomierzu (1798 r.), Kielcach (1805 r. i ponownie w 1882 r.), Janowie Podlaskim (1818 r.), Sandomierzu (1818 r.) oraz Tyńcu (1821 r.). W kilku przypadkach dokonano translokacji stolic diecezjalnych: Chełm – Lublin (1805 r.), Wigry – Sejny (1818 r.) oraz Tyniec – Tarnów (1826 r.). Klęski zrywów powstańczych zadecydowały ponadto o kasacie przez carat 3 diecezji: w Kamieńcu Podolskim, Mińsku i Janowie Podlaskim (1866–1869). W każdym przypadku starano się adaptować w pełni zasięg oddziaływania poszczególnych biskupstw (zarówno tych dawnych, jak i nowych) do granic politycznych państw zaborczych (Kumor, Obertyński 1979). Doprowadzono także do całkowitego rozbicia dotychczasowej struktury metropolitalnej.

Rys. 5. Struktury diecezjalne na ziemiach polskich w 1890 r.
Źródło: opracowanie własne

Konsekwencją kościelnej polityki carskiej zmierzającej do zacieśnienia dawnego porządku eklezjalnego było utworzenie metropolii w Mohylewie (1783/1798), której podporządkowano dawne sufraganie gnieźnieńskie (Inflanty, Łuck, Smoleńsk, Wilno, Żmudź), lwowskie (Kamieniec, Kijów) oraz nowo utworzone diecezje: Żytomierz, Mińsk, Tyraspol (Kumor 1969–1972). Podobnymi przesłankami kierowano się tworząc oddzielną metropolię dla Królestwa Polskiego z siedzibą w Warszawie (1818 r.), podporządkowując jej jako sufraganie: Janów, Kielce, Lublin, Płock, Sandomierz, Sejny i Włocławek. Identyczną politykę, skierowaną przeciwko polskiemu Kościołowi, prowadzono również w Austrii i Prusach. Efektem tych działań była m.in. unia metropolitalna Poznania i Gniezna oraz częste korzystanie ze statusu biskupstw egzempcyjnych, tj. struktur niezależnych od metropolii (np. Wrocław, Warmia, Wigry, Kraków).

Odzyskanie przez Polskę niepodległości w 1918 r. stanowiło asumpt do istotnych zmian w terytorialnej organizacji Kościoła obrządku łacińskiego. Etap ten, obejmujący okres międzywojenny, można określić mianem stadium reintegracji struktur eklezjalnych i rozwoju konkordatowego. W pierwszej kolejności wznowiono skasowane uprzednio diecezje w Kamieńcu Podolskim, Mińsku i Janowie (1918 r.) oraz utworzono cztery nowe biskupstwa: w Łodzi (1920 r.), Częstochowie, Katowicach (z polskiej części Górnego Śląska) oraz w Pińsku (1925 r.). Dwie dalsze diecezje otrzymały nowe stolice (Janów Podlaski – Siedlce: 1924 r. oraz Sejny – Łomża: 1925 r.). Projekty utworzenia diecezji w Kaliszu, Tarnopolu oraz Stanisławowie ostatecznie nie uległy realizacji (Zieliński, Wilk 1980). Decyzją Stolicy Apostolskiej erygowano natomiast oddzielną diecezję dla Wolnego Miasta Gdańsk (1925 r.) oraz utworzono metropolię wrocławską (1929 r.), której podporządkowano diecezję warmińską oraz wolną prałaturę w Pile.

W odrodzonym państwie polskim doszło do powstania dwóch nowych metropolii: w Krakowie i Wilnie. Metropolia krakowska przekroczyła granice zaborów i objęła diecezję katowicką (z zaboru pruskiego), częstochowską i kielecką (z zaboru rosyjskiego) oraz krakowską i tarnowską (z zaboru austriackiego). Metropolia wileńska objęła swym zasięgiem biskupstwa: wileńskie, łomżyńskie i pińskie z obszaru dawnego zaboru rosyjskiego (Mysiek 1966). Nowe granice uzyskały także pozostałe prowincje kościelne. Metropolia gnieźnieńsko-poznańska jako sufraganie uzyskała: Poznań, Gniezno, Chełmno

i Włocławek, metropolia warszawska: Warszawę, Lublin, Łódź, Sandomierz, Siedlce i Płock; metropolia lwowska zaś: diecezje z siedzibą we Lwowie, Łucku i Przemyślu. Wszystkie diecezje otrzymały nowe granice (rys. 6), które zgodnie z konkordatem (1925 r.) zostały dostosowane do politycznych granic państwa (Wisłocki 1977). Rozwój struktur eklezjalnych w omawianym okresie, choć znaczący, nie był w pełni zadowalający. Pozostawał nadal problem rozległych terytorialnie i ludnościowo diecezji (np. Lublin, Lwów, Poznań, Wilno). Postulat zacierania granic zaborczych przeprowadzono w niewielkim stopniu, a usytuowanie niektórych siedzib biskupich pozostawało wiele do życzenia, np. Sandomierz (Kumor, Obertyński 1979).

Rys. 6. Struktury diecezjalne na ziemiach polskich w 1926 r.
Źródło: opracowanie własne

Do etapu tego arbitralnie zaliczono także okres 1939–1945, w którym pod wpływem polityki okupantów doszło okresowo do istotnych zmian terytorialno-organizacyjnych Kościoła (Stopniak 1973, Fijałkowski 1983, Zieliński 1992). Czas ten można określić jako przejściowy, gdyż zainicjował, przez zaistnienie czynnika egzogenicznego, zmiany granic państwa polskiego, co wpłynęło w decydujący sposób na dalszy rozwój struktur diecezjalnych na ziemiach polskich.

Po zakończeniu II wojny światowej Polska otrzymała nowe granice. Ziemie położone na wschód od Sanu, Bugu i Niemna pozostały w granicach ZSRR, podczas gdy Śląsk, ziemia lubuska, Pomorze Zachodnie, Warmia i Mazury oraz Gdańsk zostały przyłączone do Polski. Na skutek tak poważnych zmian w granicach państwa nastąpiły również bardzo istotne zmiany w administracji terytorialnej Kościoła. Ówczesna rzeczywistość polityczna uniemożliwiła jednak w pełni przeprowadzenie koniecznej reorganizacji struktur eklezjalnych w Polsce. Stąd też omawiany etap, wydzielony w ramach zaproponowanej periodyzacji, można określić mianem fazy inercji strukturalnej i organizacyjnej. Jej przykładem może być utrzymująca się przez niemal pół wieku niejasna sytuacja prawna na wschodzie kraju. Mianowicie nowe granice państwa z 1945 r. spowodowały dysjunkcję zasięgu oddziaływania dawnych jednostek diecezjalnych (Kłoczowski, Skarbek, Mullerowa 1986). I tak, przy Polsce pozostała część dawnej archidiecezji lwowskiej (26 parafii), zarządzana następnie przez administratora apostolskiego w Lubaczowie, część diecezji pińskiej (35 parafii), z administratorem drohiczyńskim na czele, oraz część archidiecezji wileńskiej (56 parafii), kierowana przez administratora z rezydencją w Białymstoku.

Jeszcze większe zmiany zaszły na zachodzie kraju, gdzie przez ćwierć wieku sytuacja Kościoła pozostała faktycznie nieusankcjonowana (Kisielewski 1986). Z obszaru dawnej diecezji gdańskiej, prałatury w Pile, archidiecezji wrocławskiej, diecezji warmińskiej, części diecezji berlińskiej oraz skrawków archidiecezji praskiej, ołomunieckiej i diecezji miśnieńskiej utworzono 5 jednostek terytorialnych o statusie administratur apostolskich: w Gdańsku, Olsztynie, Wrocławiu, Opolu i Gorzowie. Dopiero traktat międzynarodowy z 1970 r., regulujący ostatecznie granicę zachodnią, umożliwił ustępstwa ze strony władz komunistycznych, zwieńczone powstaniem diecezji na ziemiach odzyskanych (rys. 7). Odnowiono bowiem diecezję warmińską, gdańską i wrocławską oraz dokonano kanonicznej

erekcji diecezji opolskiej, gorzowskiej, szczecińsko-kamińskiej oraz koszalińsko-kołobrzeskiej (Cywiński 1980, Żaryn 2003). Erygowano ponadto nową prowincję kościelną z siedzibą we Wrocławiu, której podporządkowano diecezje gorzowską i opolską. Biskupstwo gdańskie, koszalińsko-kołobrzeskie oraz szczecińsko-kamińskie uzyskało zwierzchność Gniezna, Warmia zaś podlegała odtąd metropolii warszawskiej (Zdaniewicz 1983).

Rys. 7. Struktury diecezjalne na ziemiach polskich w 1972 r.
Źródło: opracowanie własne

Przemiany ustrojowe w kraju, jakie zaszły po 1989 r., rozpoczęły niezaprzeczalnie nowy etap w dziejach organizacji przestrzennej Kościoła rzymskokatolickiego na ziemiach polskich. Z całą pewnością można określić go mianem stadium hiperrozwoju strukturalnego i liberalizmu organizacyjnego. W trakcie IV pielgrzymki do Polski, 5

czerwca 1991 r., papież Jan Paweł II zmienił status dwóch jednostek eklezjalnych, ustanawiając archidiecezję białostocką i diecezję drohiczyńską (Zieliński 2003). Konsekwencją zainicjowanych zmian była ogłoszona 25 marca 1992 r. przez papieża bulla *Totus Tuus Poloniae populus*, która w zasadniczy sposób zmieniła administracyjne oblicze Kościoła w Polsce (rys. 8).

Rys. 8. Struktury diecezjalne na ziemiach polskich w 1992 r.
Źródło: opracowanie własne

Powołano 13 nowych diecezji (bielsko-żywiecka, elbląska, ełcka, gliwicka, kaliska, łowicka, radomska, rzeszowska, sosnowiecka, toruńska, pelplińska, warszawsko-praska i zamojsko-lubaczowska), a 8 dotychczasowych podniesiono do rangi archidiecezji (Przemyśl, Szczecin-Kamień, Gdańsk, Olsztyn, Białystok, Częstochowa, Kato-

wice, Lublin). Rozwiązana została także unia personalna między Gniezmem a Warszawą. W wyniku omawianych zmian Kościół rzymskokatolicki w Polsce składał się odtąd z 41 jednostek administracyjnych, w tym 13 archidiecezji, 26 diecezji, ordynariatu połowego i 1 archidiecezji (łódzkiej) podlegającej bezpośrednio Stolicy Apostolskiej (Kłoczowski 2000, Zdaniewicz, Zembruski 2000). Kontynuacją ścieżki zmian zapoczątkowanej na początku okresu transformacji, były działania podjęte w 2004 r. Erygowano wówczas diecezję bydgoską i świdnicką. Utworzono również metropolię łódzką, której dodatkowo przyporządkowano kanonicznie jako sufraganię diecezję łowicką.

3. Wnioski

Rozwój struktur diecezjalnych na ziemiach polskich zachodził, jak dowodzą dotychczasowe rozważania, wieloetapowo. Był on stymulowany przez poligenetyczne determinanty natury geograficzno-historycznej. Ich rodzaj i intensywność oddziaływania były zależne od różnorodnych uwarunkowań funkcjonujących w przeszłości. Czynniki te w różnym stopniu przyczyniały się do kształtowania systemu administracji terytorialnej Kościoła w Polsce. Dostępny materiał empiryczny umożliwia dokonanie typologii czynników determinujących, obejmującej zmienne o charakterze egzogenicznym oraz endogenicznym.

Do tych pierwszych zaliczyć można polityczny wpływ państw ościennych i zewnętrznych jednostek eklezjalnych, czego przykładem może być destrukcyjna polityka państw zaborczych względem polskich struktur kościelnych w XIX w. (likwidacja tradycyjnych struktur, tworzenie nowych jednostek funkcjonujących periodycznie, częste zmiany graniczne). Ekspansywne działania niemieckich struktur kościelnych (np. Magdeburga) wpływały natomiast na tworzenie pierwszych diecezji i walkę o utrzymanie niezależności polskiej prowincji kościelnej w okresie wczesnego średniowiecza. Czynnikiem egzogenicznym były także konflikty zbrojne prowadzące do znaczących zmian granicznych. Z tego bowiem względu zarówno po 1918 r., jak i po 1945 r. konieczne były zmiany w dotychczasowym funkcjonowaniu i organizacji przestrzennej diecezji polskich. Do tego typu determinant zaliczyć można również uniwersalistyczne ten-

dencje w Kościele powszechnym. Za egzemplifikację posłużyć może proces reformacji, którego recepcja na ziemiach polskich spowodowała w krótkim czasie całkowitą luteranizację w XVI w. wielu jednostek eklezjalnych, w tym przyczyniła się do likwidacji 4 struktur diecezjalnych (Kamień, Lubusz, Sambia, Pomezania).

Oddzielną grupę stanowią zmienne typu endogenicznego. Wykazują one wyraźny dualizm, przejawiający się jednoczesnym wpływem na ustrój eklezjalny zarówno władz państwowych, jak i instytucji kościelnych. Niemal wszystkie diecezje polskie utworzone w okresie przedrozbiorowym, począwszy od XII w., dotyczyły bowiem rozwoju *ad extra*, a ich sukcesywna erekcja była naturalnym skutkiem ekspansji terytorialnej kraju. Fundacja i utrzymywanie, choćby fikcyjne, kolejnych jednostek eklezjalnych dawały bowiem możliwość utrwalenia polskiego panowania i były niekiedy gwarantem zachowania jurysdykcji politycznej. Tak było w przypadku diecezji erygowanych na zachodzie w XII w. (Lubusz, Kamień), podobna sytuacja dotyczyła diecezji czerwonoruskich i litewskich (przełom XIV i XV w.) oraz kresowych na wschodzie (Inflanty, Smoleńsk, Baków – w XVI i XVII w.). W okresie staropolskim rzeczywiste oddziaływanie instytucji kościelnych na proces kształtowania administracji eklezjalnej było znikome. Sytuacja uległa odwróceniu dopiero w XX w., czego przykładem mogą być autonomiczne decyzje polskiego Kościoła służące reorganizacji struktur diecezjalnych w 1925 r. i 1992 r., w których kierowano się przesłankami natury eklezjologiczno-organizacyjnej. Istotny wpływ na formowanie się administracji terytorialnej Kościoła w Polsce miał także czynnik personalistyczny, rozpatrywany w aspekcie egzo- i endogenicznym. Często bowiem inicjatywa władców i osobiste zaangażowanie wybitnych hierarchów kościelnych przyczyniały się do zmian w strukturze diecezjalnej ziem polskich na przestrzeni dziejów (np. Bolesław Chrobry, Bolesław Krzywousty, caryca Katarzyna II, prymas Stefan Wyszyński, Jan Paweł II).

Ogół zaprezentowanych zmiennych determinujących, bez względu na ich genezę, można podzielić także ze względu na zakładany cel i skutek prowadzonych działań reorganizacyjnych. W tym kontekście wyróżnić można czynniki stymulujące oraz destymulujące rozwój przestrzeni eklezjalnej w Polsce. Rozpatrując omawiane zmienne, trzeba sobie także zdawać sprawę z ich zróżnicowanej rangi i możliwości współwystępowania (sprzężeń kauzalnych). Funkcjonuje zatem problem relatywizacji czynników determinujących. Każda zmia-

na w strukturze przestrzennej sieci diecezjalnej może być bowiem homogeniczna bądź heterogeniczna. Zazwyczaj mamy do czynienia ze współwystępowaniem kilku zmiennych, z których niektóre mają charakter prymarny, prowadząc tym samym do efektu pozornej homogenizacji kauzalnej polegającej na niedostrzeganiu przyczyn pobocznych. Problem ten określić można również mianem heterogeniczności ukrytej. Łatwo zatem skonstatować, iż zmienne determinujące rozwój struktur eklezjalnych w niektórych sytuacjach mogły mieć charakter substytucyjny, w innych zaś komplementarny. Większość zmian strukturalnych i organizacyjnych wynikała z akumulacji oddziaływania wielu zmiennych. Konieczne jest natomiast ustalenie w indywidualnych sytuacjach ich gradacji znaczeniowej. Niektóre czynniki miały bowiem w danym przypadku charakter nadrzędny (bezpośrednio wpływający na zachodzące zmiany), inne zaś wykazywały status podrzędny (fakultatywny), pośrednio decydując o dalszym rozwoju. Dostępny materiał empiryczny daje ponadto podstawę do sformułowania koncepcji swoistego interakcjonizmu kauzalnego. Z jednej strony relacje kauzalne mogą mieć bowiem charakter dodatni (gdzie jedna zmienna determinuje urzeczywistnienie innej zmiennej lub intensyfikuje oddziaływanie pozostałych czynników). Z drugiej strony związki pomiędzy rozpatrywanymi czynnikami mogą mieć charakter ujemny (a zatem jedna zmienna działa destymulująco na inne zmienne lub prowadzi do ich całkowitego zaniku).

Zasadniczym celem opracowania była próba dokonania rekonstrukcji rozwoju struktur diecezjalnych Kościoła rzymskokatolickiego na ziemiach polskich od okresu chrystianizacji do współczesności.

Rozwój ten jest procesem wieloaspektowym, wykazującym znaczące zróżnicowanie czasowo-przestrzenne. Może być zatem wyłącznie rozpatrywany i interpretowany przez pryzmat zmieniającej się rzeczywistości społeczno-politycznej oraz eklezjalnej na różnych etapach rozwoju państwa polskiego i jego relacji z Kościołem. Dotychczasowe rozważania wskazują na funkcjonowanie przemian polegających na wahadłowym przebiegu przeobrażeń strukturalnych administracji kościelnej, na stopniowym przejściu od okresów wzmożonego rozwoju do momentów optymalnych, by następnie w wyniku destabilizacji kierować się ku regresowi (rys. 1).

Cyrkumskrypcja jednostek diecezjalnych zachodziła sukcesywnie, z różną intensywnością, wykazując przy tym rytmiczność zmian zależnie od:

- panującej sytuacji politycznej w kraju (partykularne interesy państwowe oraz interakcje międzynarodowe);
- rozwoju terytorialnego państwa polskiego i jego podziałów wewnętrznych;
- tendencji eklezjologicznych Kościoła powszechnego (zmiany prawne, dogmatyczne, dążenia ewangelizacyjne, zróżnicowane znaczenie instytucji kościelnych w różnych okresach historycznych),
- potrzeb duszpasterskich i organizacyjnych Kościoła partykularnego;
- złożonych determinant społecznych, kulturowych i ekonomicznych (w tym czynników personalistycznych).

Opracowanie z całą pewnością nie wyczerpuje problematyki rekonstrukcji rozwoju struktur diecezjalnych na ziemiach polskich, wymaga korekt i licznych uzupełnień zarówno w aspekcie poruszanych problemów, jak i kwerendy źródłowej oraz wykorzystanej literatury przedmiotu. Diecezje bowiem przez wieki stanowiły swego rodzaju węzły narodowej tradycji chrześcijańskiej, kreowały obraz polityczny i społeczno-kulturowy ziem polskich. „W ich losach, jak w zwierciadle, odbija się nasza przeszłość, zarówno dni zwycięstw, chwały i potęgi, jak i upadków, rozbiorów i klęsk” (Grajewski 2002).

Opracowania źródłowe

- Bullarium Poloniae litteras apostolicas aliq̄ue monumenta Poloniae Vaticana continens*, 1982–1998, eds. I. Sułkowska-Kuraś et S. Kuraś, t. 1: 1000–1342, t. 2: 1342–1378, t. 3: 1378–1417, t. 4: 1417–1431, t. 5: 1431–1449, t. 6: 1447–1464, Romae.
- Chronica Polonorum Galla Anonima* (Anonim tzw. Gall, Kronika Polska), 1989, tł. R. Grodecki, M. Plezia, Wrocław.
- Kodeks dyplomatyczny Małopolski (Codex diplomaticus Minoris Poloniae)*, t. 1–4: 1876–1905, Wyd. F. Piekosiński, Kraków.
- Kodeks dyplomatyczny Polski (Codex diplomaticus Poloniae)*, t. 1–4: 1847–1867, Wyd. L. Rzyszczewski, A. Muczkowski, J. Bartoszewicz, M. Bobowski, Warszawa.
- Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski (Codex diplomaticus Maioris Poloniae)*, KDWP, t. 1–4: 1877–1908, Wyd. J. Zakrzewski i F. Piekosiński, Poznań.
- Kronika Wielkopolska*, 1965, oprac. K. Abgarowicz, B. Kurbisówna, Warszawa.
- Kronika Thietmara*, 2005, Wyd. Universitas, Poznań.
- Monumenta Poloniae Vaticana (MPV)*, t. 1–8: 1913–1946, Kraków.

Monumenta Poloniae Historica (MPH), t. 1–6: 1864–1893, Wyd. A. Bielowski, Lwów.

Vetera documenta Poloniae et Lituaniae gentiumque finitimarum historiam illustrantia maximam partem nondum edita ex tabulariis Vaticanis deprompta, Augustino Theiner, t. 1–4, 1860–1864, Rzym.

Literatura

Abraham W., 1893, *Organizacja Kościoła w Polsce do połowy wieku XII*, Lwów.

Abraham W., 1904, *Powstanie organizacyi kościoła łacińskiego na Rusi*, Lwów.

Adamczuk L., Zdaniewicz W., 1994, *Nowe diecezje Kościoła katolickiego w Polsce*, Warszawa

Arnold S., 1951, *Geografia historyczna Polski*, Warszawa

Błaszczyk G., 1993, *Diecezja żmudzka od XV wieku do początku XVIII wieku*. Ustrój, Poznań.

Buczek K., 1995, *Pierwsze biskupstwa polskie*, Kraków.

Cywiński B., 1980, *Z dziejów Kościoła katolickiego w Polsce niepodległej*, Warszawa.

Cywiński M., Przeworski M., 2004, *L'église en Pologne après 1989 face aux nouveaux défis de la démocratie*, Paris.

Bronk A., 1996, *Nauka wobec religii*, Lublin.

Buczek K., 1995, *Pierwsze biskupstwa polskie*, Kraków.

Chruszczewski A., 1993, *Dzieje Kościoła w Polsce. Tablice chronologiczne*, Lublin.

Długosz T., 1937, *Dzieje diecezji smoleńskiej*, Lwów.

Dowiat J., 1968, *Historia Kościoła katolickiego w Polsce do połowy XV w.*, Warszawa.

Dowiat J., 1996, *Chrzest Polski*, Warszawa.

Dunaj B., 1996, *Słownik współczesnego języka polskiego*, Warszawa.

Fijałkowski Z., 1983, *Kościół katolicki na ziemiach polskich w latach okupacji hitlerowskiej*, Warszawa.

Górski K., 1966, *Jeszcze o początkach biskupstwa kruszwickiego*, b.m.

Grajewski A., 2002, *Ślady trwania. Dzieje prowincji kościelnych*, „Gość Niedzielny“ 12.

Heyden H., 1957, *Kirchengeschichte Pommerns*, Koln.

Holzappel H., 1966, *Tausend Jahre Kirche Polens*, Wurzburg.

Jackowski A., 2003, *Święta przestrzeń świata*, Kraków.

Kisielewski S., 1986, *Stosunki państwo – Kościół w PRL*, Warszawa.

Kłoczowski J. (red.), 1966, *Kościół w Polsce*, t. 1, *Średniowiecze*, Kraków.

Kłoczowski J. (red.), 1970, *Kościół w Polsce*, t. 2, *Wiek XVI–XVIII*, Kraków.

Kłoczowski J., 1987, *Chryścianizacja Litwy*, Kraków.

- Kłoczowski J. (red.), 1980a, *Chrześcijaństwo w Polsce: zarys przemian 966–1945*, Lublin.
- Kłoczowski J., 1980b, *Storia Cristianesimo in Polonia*, Bolonia.
- Kłoczowski J., 2000, *A History of Polish Christianity*, Cambridge.
- Kłoczowski J., Skarbek J., Mullerowa L., 1986, *Zarys dziejów Kościoła katolickiego w Polsce*, Kraków.
- Kopaliński W., 2002, *Słownik wyrazów obcych*, Warszawa.
- Kumor B., 1969–1972, *Granice metropolii i diecezji polskich 968–1939*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, t. 18–24, Lublin.
- Kumor B., 1980, *Ustrój i organizacja Kościoła polskiego w okresie niewoli narodowej: (1772–1918)*, Kraków.
- Kumor B., 2002, *Dzieje diecezji krakowskiej do roku 1795*, t. 1–4, Kraków.
- Kumor B., Obertyński Z. (red.), 1974, *Historia Kościoła w Polsce*, t. 1, *Do roku 1764*, cz. 1: *Do roku 1506*, cz. 2: *1506–1764*, Poznań–Warszawa.
- Kumor B., Obertyński Z. (red.), 1979, *Historia Kościoła w Polsce*, t. 2, *1764–1945*, cz. 1: *1764–1918*, cz. 2, *1918–1945*, Poznań–Warszawa.
- Kwolek J., 1949, *Atlas historyczny biskupstw polskich*, Przemyśl.
- Labuda G., 2004, *Szkice historyczne X–XI wieku: z dziejów organizacji Kościoła w Polsce we wczesnym średniowieczu*, Poznań.
- Litak S., 1996, *Kościół łaciński w Rzeczypospolitej około 1772 roku: struktury administracyjne*, Lublin.
- Maciejewski J., 2003, *Episkopat polski doby dzielnicowej 1180–1320*, Kraków.
- Markiewicz S., 1984, *Państwo i Kościół w Polsce*, Warszawa.
- Mathey F., 1965, *Polnische Kirchengeschichte*, Hildesheim.
- Miśkiewicz B., 1985, *Wstęp do badań historycznych*, Warszawa.
- Muller W., 1970, *Diecezje w okresie potrydenckim*, [w:] *Kościół w Polsce*, pod red. J. Kłoczowskiego, Kraków.
- Mysłek W., 1966, *Kościół katolicki w Polsce w latach 1918–1939. Zarys historyczny*, Warszawa.
- Nowacki J., 2000, *Początki biskupstwa poznańskiego*, Poznań.
- Prus-Wiśniewski J., 1973, *Dawne granice Polski i organizacja kościoła rzymskokatolickiego w Polsce po 1945 roku*, Warszawa.
- Raina P., 1996, *Kościół w PRL: Kościół katolicki a państwo w świetle dokumentów 1945–1989*, Poznań.
- Silnicki T., 1953, *Dzieje i ustrój Kościoła katolickiego na Śląsku do końca XIV wieku*, Warszawa.
- Stopniak F., 1973, *Kościół katolicki na ziemiach polskich w czasie II wojny światowej*, Warszawa.
- Sułowski Z., 1966, *Biskupstwa polskie w wiekach średnich. Organizacja i funkcje*, [w:] *Kościół w Polsce*, pod red. J. Kłoczowskiego, Kraków.
- Szeliga J., 1972, *O mapie Warmii Jana Fryderyka Enderscha (1755)*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, 4.
- Szorc A., 1991, *Dzieje diecezji warmińskiej (1243–1991)*, Olsztyn.
- Świeżawski A., 1978, *Wstęp do badań historycznych*, Łódź.

- Tazbir J., 1966, *Historia kościoła katolickiego w Polsce: (1460–1795)*, Warszawa.
- Topolski J., 1984, *Metodologia historii*, Warszawa.
- Tyszkiewicz J., 2000, *Zjazd gnieźnieński w 1000 roku: utworzenie Kościoła i zapowiedź Królestwa Polskiego*, Warszawa.
- Wisłocki J., 1977, *Konkordat polski z 1925 roku. Zagadnienia prawnopolityczne*, Poznań.
- Wiśniewski J., 1993, *Dzieje diecezji pomezkańskiej*, Elbląg.
- Wytyczak R., 1998, *Śląsk w dawnej kartografii. Obraz Śląska na mapach XVI–XVIII wieku w zbiorach Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu*, Wrocław.
- Volker K., 1930, *Kirchengeschichte Polens*, Berlin–Leipzig.
- Zdaniewicz W., 1983, *Kościół katolicki w Polsce: 1945–1982*, Warszawa.
- Zdaniewicz W., Zembrzuski T., 2000, *Kościół i religijność Polaków 1945–1999*, Poznań.
- Zieliński Z., 1992, *Życie religijne w Polsce pod okupacją sowiecką 1939–1945*, Katowice.
- Zieliński Z., 2003, *Kościół w Polsce 1944–2002*, Radom.
- Zieliński Z., Wilk S., 1980, *Kościół w II Rzeczypospolitej*, Lublin.
- Żaryn J., 2003, *Dzieje Kościoła katolickiego w Polsce (1944–1989)*, Warszawa.